

II. JÓKAI ELSŐ NOVELLÁI A SZABADSÁGHARC ELŐTT

Retorikai-nyelvi elemzés

„Jókai egész pályáján nélkülözi a tárgyilagos bírálatot” – írja Mikszáth *Jókai Mór élete és kora* című művében (II/146). Számos igaztalan sztereotípa fogalmazódott meg művészetéről egy évszázad alatt, felsorolom és cáfolom őket *Jókai és a retorika* című könyvem elején (2016). Az előítéletek elsősorban az irodalomkritikából származtak, azután lassan-lassan leszivárogtak a tanártársadalomba: „az oktatás, a középfokú éppúgy, mint az egyetemi, szinte töretlenül örökíti át az elsődleges kanonizáció Gyulai, de még inkább Péterfy Jenő által ránk hagyományozott értékítéletét” (Hansági–Hermann 2005, 8). Bár az utóbbi években számos tanulmány kísérelte meg „rehabilitálni” Jókait, a legújabb alaptantern és a nyomán írt tankönyv változatlanul lefokozza, szinte alig ír róla. Pedig Fried István megadta az alaphangot: „Jókai Mórról másképpen” kell írni (2015), mégis valahogy a sok új szemléletű és új eredményeket hozó tanulmány nem érte el a tanterv- és tankönyvírók ingerküszöbét. Jómagam egy négyrészes sorozatot tettem közzé a *Magyartanításban Jókairól – más szemszögből* 2013-ban és 2014-ben, majd 2015-ben egy másik sorozatot a *Könyv és Nevelésben Jókai időszerűsége* címen, több helyütt is írtam humoráról.

A retorika elméletét, a retorika szempontrendszerét alkalmaztam *Jókai és a retorika* című könyvemben, s a retorika szempontjából szeretném elemezni Jókai novelláit is. Retorikai elemzés nem fedezhető fel a legújabb szakirodalomban, bár olykor-olykor emlegetik a szerzők a retorikát, de inkább negatív felhangokkal. Az igazsághoz tartozik az, hogy a retorikáról is sok a téves hiedelem, a téves sztereotípa a köztudatban. Több retorikai tanulmány és összefoglalás is született az ezredforduló előtt és után (külföldön is), például 2010-ben megjelent egy vaskos *Retorikai lexikon*, de nem leltem ismeretének nyomát a legújabb tanulmányokban.

Jókai nagyon sok novellát írt, de valahogy háttérbe szorultak a regények mellett. Keveset és mellékesen foglalkozott velük az irodalomkritika, bár az utóbbi években több novellaelemzés is született. A retorikai elemzés sok érdekességet és újdonságot hoz felszínre, elsősorban a novellák szerkezetére, érvelésére és stílusára vonatkozóan.

(A szabadságharc előtti korszakban megjelent regénye: *Hétköznapiok*, 1846, két kötetben.)

1. Jókai első novelláinak listája

Jókai a szabadságharc előtt 19 novellát és egy regényt írt (*Hétköznapiok*, 1846), kiadott egy novellagyűjteményt (*Vadon virágai. Novellák két kötetben*, 1848), és egy újabb regénybe is belekezdett (*Szomorú napok*) – írja Szinnyei Ferenc *Novella- és regényiro-*

dalmunk a szabadságharcig című kétkötetes, vaskos monográfiájában (Szinyei 1926 II/187. kk.).

A 19. század elejétől az újságírás elterjedése kedvezett a novelláírásnak világszerte, nálunk is az újságok és a folyóiratok elterjedése szülte meg és virágoztatta fel novella-irodalmunkat. Szinyei Ferenc *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig* című alapos monográfiája első kötetében „Zsebkönyveink, folyóirataink és hírlapjaink 1818–1835-ig”, majd második kötetében „A főváros és a szellemi élet a negyvenes években” című fejezetekben alapozza meg a novellák és a regények bemutatását, elemzését (Szinyei I/1925, II/1926); hasonlóképpen elemzi a háttér az abszolutizmus korának elejéről szóló (Szinyei 1929), majd a Bach-korszak novella- és regényirodalmáról szóló monográfiájában (Szinyei I/1939, II/1941). Elképesztő mennyiségű folyóirat létezett a 19. században, s rengeteg novella és regény látott napvilágot, az utókor valóban csak a jéghegy csúcsát jegyzi meg. (Szinyei Ferenc irodalomtudós, akadémikus, fia Szinyei Józsefnek, a „Magyar írók élete és munkái” szerzőjének, s testvére a nyelvész Szinyei Józsefnek, aki megújította az iskolai nyelvtanokat, és *Nyelvhasználat* című könyvében összefoglalta a történeti összehasonlító nyelvtudomány eredményeit.) A legújabb szakirodalom is felhívja a figyelmet a médiumok szerepére (Szajbély 2010, Hansági 2014). Ez a fellendülő, sőt virágzó médiumháttér kedvezett az irodalom fellendülésének. Jókai novellái először folyóiratokban folytatásokban jelentek meg, sőt így jelent meg először minden regénye, a *Szegény gazdagok* kivételével.¹ Maga is vérbeli újságíró, lapszerkesztő volt.

Első, nyomtatásban megjelent novellája az *Istenítélet* (1845, *Tavaszi Zsebkönyv*, Pápa, Református Főiskola). Lovagkori vadromantikus történet, a Képzőtársaság (mai terminussal: önképzőkör) pályázatára írta.

A 19 novella a megjelenés sorrendjében a következő: *A Nepean sziget* (1845, Életképek), *Márce Zára* (1845, Pesti Divatlap), *A nyomorék naplója* (1846, Pesti Divatlap), *A gonosz lélek* (1846, Pesti Divatlap), *Sonkolyi Gergely* (1846, Életképek), *Házasságok desperációból* (1846, Pesti Divatlap), *A remete hagyománya* (1847, Pesti Divatlap), *A munkácsi rab* (Reguly-Album, 1850, de 1846-ban írta), *A büntárs* (1847, Életképek), *A serfőző* (1847, Életképek), *Az átkozott ház* (1848, Unio. Zsebkönyv. Kolozsvár, 1847-ben írta), *Az aegyptusi rózsa* (1847, Életképek), *Keselyő Péter* (1847, Életképek), *Adamante* (1847, Életképek), *Hyppona romjai* (1848, Életképek), *Az üstökös útja* (1848, Országgyűlési Emlék. Politikai, történeti és szépirodalmi almanach. Szerkesztette Vahot Imre), *Emberek és kétlábú állatok* (1848, Életképek), *A ritkasággyűjtész* (1848, Életképek), *Egy római polgárnő* (1848, Életképek). Láthatjuk, hogy a novellák – három kivétellel – folyóiratokban, folytatásokban jelentek meg.

A Nepean-szigettel (1845) már feltűnést keltett, Petőfi versben üdvözölte (*Egy fiatal íróhoz*). Az Életképekben jelent meg, s olyan sikere volt, hogy ezután mind az *Életképek*, mind a *Pesti Divatlap* örömmel közölte novelláit (a harmadik divatlappal, a *Honderúvel* nem volt kapcsolata). Jókai 1847 közepén – mindössze huszonkét évesen – átvette az Életképek szerkesztését. (Ekkor változtatta keresztnevét Móricról Móra, vö. Hansági Ágnes: *Móric, Mór, Maurus: Jókai*.)

Novelláinak első gyűjteménye a *Vadon virágai* (1848) című kétkötetes mű volt. Első kötetének tartalma (6 novella): *Márce Zára*, *Házasságok desperációból*, *Sonkolyi Ger-*

¹ A tárcaregény és a tárcanovella minősítés a megjelenés módjára, nem a műfajra utal.

gely, A Nepean-sziget, A gonosz lélek, A nyomorék naplója; a második kötet tartalma (4 novella): *A bűntárs, Az átkozott ház, A serfőző, Az aegyptusi rózsza*. Jókai ügyelt arra, hogy mindkét kötetben legyen humoros novella, az elsöben a *Házasságok desperációból* és a *Sonkolyi Gergely*, a másodikban *A serfőző*. (A JÖM XXII-ben ugyanez a sorrend, az Unikornis 107. kötete nem közli az összes novellát.)

A kritikai kiadásban szerepel az *Istenítélet* is, tehát húsz novella (*Elbeszélések* 1971, s. a. r. Oltványi Ambrus), az utolsót – *Egy római polgárnő* – lelkesítő céllal írta; ez már 1848. március 15. után publikált szépprózai írása.

A kritikai kiadás (1971) ismerteti a novellák közléseit, fordításait, keletkezésüket, háttérüket, a szakirodalmat, a szövegváltozatokat, a tárgyi és nyelvi magyarázatokat. Mindegyik méltatója hangsúlyozza a fantázia túltengését, a szélsőségek kedvelését, a képtelen ellentéteket, de azt is megemlíti, hogy előremutató vonások is jelentkeznek Jókai első műveiben: ilyenek a megragadó tájleírások, a népies humor, a ritmikus próza. A retorika alapján azt is mondhatjuk, hogy a valószínűség klasszikus elvét nemigen tartotta be korai novelláiban.

2. Néhány vélemény a szakirodalomból

A Jókairól szóló szakirodalom óriási, ezért csak néhány, fontosabb véleményt idézek (a továbbiakban is).

Zsigmond Ferenc 1916-ban publikált „Jókai írói munkássága a szabadságharcig” című tanulmányában elemzi a novellák és az első regény előadásmódjának technikáját: a kérdő felkiáltásokkal kezdődő különleges helyzeteket, a különleges embereket és csodálatos történeteket, ellentéteket, patetikus hasonlatokat. Az egyéniség kultusza, a kötöttségek elleni lázadás, kivetettség jellemzi hőseit: mindezek a romantika jellemzői. Zsigmond Ferenc találó megállapítása az első regényről: „Ezek a lapok regénynek talán rosszak, de általában *költevénynek* elsőrendűek” (294); *költevénynek* elsőrendűek a novellák részletei is. Elemzi a francia romantika, elsősorban Victor Hugo és Eugène Sue hatását: „Jókait a francia romantikus írók olvasásához éppen a hazai közhangulat és az uralkodó irodalmi divat vezette” (297); „a francia-imádók felekezetéhez tartozott”; később maga írja: „Mindnyájan franciák voltunk.” Összességükben sablonosnak tartja Zsigmond Ferenc a korai novellákat: „Az elrendezés, sőt az előadásmód technikája is egészen sablonos” (285). Kivételt képez a három humoros novella és talán *A bűntárs* (283). (A *bűntárs* valóban elkülönül a többi novellától, mint később látni fogjuk.)

Galamb Sándor úgy véli, hogy az 1840-es évek novellái olyanok, mint a kivonatolt regények, a regények tulajdonságai jellemzik őket. Romantikus alkotások, bár ekkor már hazai novelláink közelítenek a realizmus felé, törekszenek az egyszerűsége, az egyénítésre, a karaktervonások vegyítésére és a népiességre (Galamb Sándor 1921, 100).

Szinnyei Ferenc bemutatja és elemzi az első novellákat: ő is hangsúlyozza a francia romantika hatását, elítéli a szélsőségeket, a túlzásokat; ugyanakkor dicséri hangulatos és megragadó tájleírásait, a népies novellák humorát és friss nyelvezetét (Szinnyei 1926, 195). Feltűnő ezekben a leírásokban a sok idegen eredetű növénynév, valóban tudálkosnak hatnak, erre mind Szinnyei, mind később a nyelvész Tompa József is felhívja a figyelmet (Az irodalmi nyelv. In: *Nyelvünk a reformkorban*. Szerk. Pais Dezső. 1955, 313–434).

Nyilasy Balázs meggyőzően bizonyítja, hogy Jókai regényei a romance-típusba tartoznak (Nyilasy 2005). Nekünk egyetlen terminusunk van a hosszabb prózai alkotásra: *regény*; az angoloknak kettő: *novel* és *romance*. Nagyon röviden azt mondhatjuk, hogy a romance-ot, cselekményesség jellemzi, hősét valamilyen vágy hajtja, próbatétel előtt áll, magasabb értékek vezérlik, modellszerű. A hőshöz hozzátartoznak a mindennapi kisemberek, egyenrangúak vele, a nagy egész részei. Ebből a szemszögből nézve a korai novellák nem előzik meg a nagy regényeket, egészen mások (talán *A Nepean-sziget* kivétel), Galamb Sándornak csak részben van igaza: a korai novellák nem a műfaj, hanem ez érvelés és a stílus szempontjából készítik elő a nagy regényeket.

Szajbély Mihály Jókai-monográfiájában bemutatja a francia irodalom hatását, majd a „Jókai és az egyszerű formák 19. századi mutációi” című fejezetben foglalkozik az első novellákkal (2010, 43. kk.): „novelláinak és regényeinek többsége valóban a szóbeliség André Jolles által leírt egyszerű formáira, azokon belül elsősorban a mesére és a mítoszra vezethető vissza” (49, vö. André Jolles: *Einfache Formen*, 1982). Ezáltal kielégítette a korabeli olvasóközönség igényeit.

Szilágyi Márton úgy véli, hogy Jókai korai novelláit nem regényei viszonylatában kellene elemezni, nem úgy, mint előtanulmányokat regényeihez, hanem úgy, mint független alkotásokat (Szilágyi 2015, 38; 2016, 200). Ez igaz, de azért a Jókai-novellák sok szempontból kapcsolódnak a Jókai-regényekhez.

Sőtér István monográfiája első fejezetében összefoglalja a Jókait ért támadásokat, a körülötte kibontakozó vitákat. A sztereotípiákat ekképp foglalja össze: „A türelmetlen vagy csak kissé rosszakarátú szemlélő legott kész az ítélettel: Jókai nem több amolyan könnyű szórakoztatónál, kedélyes terjengős mesélgetőnél, kiből hiányzik a vérbeli művészt oly csalhatatlanul jellemző tudatosság és hitelesség, ki mindenütt a legkényelmesebb utat keresi, valósággal iparszerűen gyártja műveit, melyek egy anekdota-gyűjtemény s egy Dumas-féle kalandregény fonák kereszteződései. Történetei legfeljebb a serdülőkor éveiben nyújthatnak szórakozást – azon túl csak bosszankodással, minduntalan elégedetlenséggel olvashatjuk őket” (Sőtér 1941, 10). Ezzel szemben „Mégis lehetetlen fel nem figyelni arra a rejtett, utánozhatatlan hangra, mely ezekből a regényekből szól hozzánk, a varázslatra ...” (uo.) Jókai „nemcsak olvasóközönséget teremtett, hanem meg is nyitotta előttünk a magyar regény egyik lehetőségét, s utat mutatott az álom és képzelet irracionálisusába, melyhez időnként visszatér egy-egy nemzedék” (uo. 21). Nagy igazsága van az „időnként visszatér egy-egy nemzedék” meglátásban: a kutatók nemzedéke már visszatért, talán visszatér a közönség is (ha egyáltalán fognak még olvasni az emberek).

Jókai maga így ír első műveiről: „Ekkor tele voltam egészségtelen képzelődéssel. Amiket írtam, csupa világfájdalom, embergyűlölet, szentimentális érzélgés. [...] Kerestem a rendkívüliségeket, a soha meg nem történteket. Ambícióm volt olyan helyeken járni, ahol még pegazus patkója nyomot nem hagyott” (idézi a kritikai kiadás, 1971, 538). De *A tengersizemű hölgyben* másképpen is megszólalt: „Ha még egyszer visszatérhetnék az életem útkezdetére, megint újra azokba a lábnyomokba lépnék bele, amiket már egyszer hátrahagytam” (idézi Zsigmond Ferenc, 1916, 272).